

11. Жауыншиева Ж., Жандыкеева Г. Символика числа «семь» в межкультурной коммуникации [Текст] / Ж. Жауыншиева, Г. Жандыкеева // Русский язык и культура в зеркале перевода: Материалы конференции. -М.: Изд. МГУ, 2020. -711 с.
12. Кайрлиева Н. Сакральные числа в казахском языке и культуре: лингвокультурологический аспект описания [Текст] / Н. Кайрлиева // Национальные образы мира в зеркале русского языка: Сб. статей. -М.: РУДН, 2021. -212 с.

УДК:809.434 (575.2)(043.3)

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-30-35

Каратаева Сонайым Кубатбековна

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргыз тили жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы,
филология илимдеринин кандидаты, доцент

Каратаева Сонайым Кубатбековна

КГУ им. И.Арабаева, кафедра кыргызского языка и ее технология обучения, кандидат
филологических наук, доцент

Karataeva Sonaiym Kubatbekovna

KSU I. Arabaev, Department of "Kyrgyz Language and its Teaching Technology" Candidate of
Philological Sciences, Associate Professor

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ БАЙЫРКЫ СОЗУЛМАЛАРДЫН ДИФТОНГДОШУУСУ ДИФТОНГИЗАЦИЯ ПЕРВИЧНЫХ ДОЛГИХ ГЛАСНЫХ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ DIPHTHONGIZATION OF PRIMARY LONG VOWELS IN THE TURKIC LANGUAGES

Аннотация: Бул макалада түрк тилдериндеги анын ичинде кыргыз тилиндеги байыркы дифтонгдор жана байыркы созулмалардын дифтонгдошуу процесси изилденген. Байыркы созулмалардын дифтонгдошуусун түрк тилдеринин калыптаныш тарыхынан байкоого болот. Байыркы созулма үндүүлөрдүн дифтонгдошуусунда түрк тилдеринде күчтүк басым негизги ролду ойногон. Мындай созулуп айтылуунун натыйжасынан келип чыккан дифтонгдошууга өзгөчө кууш үндүүлөр дуушар болгон. Бирок белгилеп кетүүчү нерсе, дифтонгдошуу бардык түрк тилдеринде универсалдуу мүнөзгө ээ болгон эмес. Азыркы түрк тилдеринин ичинен түркмөн тилинин диалектилеринде, халадж тилинде байыркы созулмалардын дифтонгго өткөн формаларын кезиктирүүгө болот. Мындай дифтонгдор аркылуу тигил же бул түрк тилинде байыркы созулмалардын болгондугун далилдөөгө болот.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению процесса дифтонгизации древних долгих гласных и древних дифтонгов в тюркских языках, в том числе и в кыргызском. Дифтонгизацию первичных долгих гласных можно наблюдать в истории формирования тюркских языках и этот фонетический процесс был вызван силовым ударением. В процесс дифтонгизации подвергаются в основном узкие гласные. Но надо отметить, что дифтонгизация не носила универсальный характер в тюркских языках. Из современных тюркских языков в диалектах туркменского языка, халаджском языке встречаются формы долгих гласных переходящих в дифтонги. Посредством таких примеров можно реконструировать первичные долгие гласные в современных тюркских языках.

Annotation: This article is devoted to the study of the process of diphthongization of ancient long vowels and ancient diphthongs in Turkic languages, including Kyrgyz. Diphthongization of primary long vowels can be observed in the history of the formation of the Turkic languages and this phonetic process was caused by force stress. In the process of diphthongization, mainly narrow vowels are subjected. But it should be noted that diphthongization was not universal in the Turkic languages. Of the modern Turkic languages, in the dialects of the Turkmen language, the Khalaj language, there are forms of long vowels turning into diphthongs. By means of such examples it is possible to reconstruct the primary long vowels in modern Turkic languages.

Негизги сөздөр: түрк тилдери, байыркы созулмалар, байыркы дифтонгдор, басаңдама дифтонгдор, көтөрүңкү дифтонгдор, жалган дифтонгдор, дифтонгдошуу.

Ключевые слова: тюркские языки, первичные долгие гласные, древние дифтонги, нисходящие дифтонги, восходящие дифтонги, ложные дифтонги, дифтонгизация.

Key words: Turkic languages, primary long vowels, ancient diphthongs, descending diphthongs, ascending diphthongs, false diphthongs, diphthongization.

Фонетикалык системадагы татаал фонетикалык бирдик катары белгилүү болгон полифтонгдордон кыпчак жана огуз тобуна кирген бир катар түрк тилдерине дифтонгдор, ал эми якут тилине дифтонгдор жана трифтонгдор мүнөздүү экендиги белгилүү. Дифтонгдор бир муундун чегиндеги эки үндүүнүн айкашынан түзүлүп, монофтонгдордон артикуляция процессинде тыбышты жасоо органдарынын жылышып кетиши менен өзгөчөлөнөт.

Тил илиминде дифтонгдорго аныктама берүүдө негизги критерий катары үндүүлөрдүн муун түзүүчүлүк касиети негизги белги катары алынат. Мисалы, Суит дифтонгду бири муун түзүүчүлүк касиетинен ажыраган эки үндүүнүн айкашы катары түшүндүрсө, ал эми Сиверс ушул эле ойду өнүктүрүү менен муун түзбөгөн элементи редукцияланган жарым үндүү деп атайт. Джоунз дифтонгдун компоненттеринин биримдигин жылмышуу катары карап, бирок компоненттердин бир муунду түзүүсү чечүүчү фактор экендигин белгилейт [1, 215]. Демек, дифтонгдор муундун чокусу туура келген негизги үндүү менен ага көз каранды абалда турган жарым үндүүнүн айкашынан түзүлөт.

Жалпы тил таанууда дифтонгдорду типтерге ажыратууда О. Есперсен, Л.Щерба жана М. Матусевичтердин көз караштары үндөшүп кетет. Алар дифтонгдорду биринчи жана экинчи үндүүнүн айтылыш мүнөзүнө жараша чыныгы (же туруктуу) жана жалган (же өзгөрүлмөлүү) дифтонгдор, ал эми жалган дифтонгдорду өз кезегинде көтөрүңкү жана басаңдама дифтонгдор деп эки типке ажыратышат [Кара: 1, 216]. Чыныгы дифтонгдордо муун түзүп турган эки компонент тең фонетикалык жактан тең салмакты түзүп турса, ал эми жалган дифтонгдор муун түзүүчү жана түзбөөчү элементтин орун тартибине карай басаңдама жана көтөрүңкү дифтонгдор болуп экиге бөлүнөт. Басаңдама дифтонгдор муун түзүүчү үндүү менен башталып, муун түзбөөчү үндүү менен аяктаса, көтөрүңкү дифтонгдор муун түзбөгөн элемент менен башталып, муун түзгөн үндүү менен аяктайт.

Түркологияда дифтонгдордун келип чыгышы жана тарыхый өнүгүшүнө байланыштуу айрым маселелер негизинен нормативдик грамматикалардын алкагында учкай каралып келди. Тактап айтканда, В.Радлов, М. Рясянен, Н. К. Дмитриев, Н. А. Баскаков, Дж. Г. Киекбаев, Ш. Х. Акбаев, К. Мусаев, Л. А. Покровская, В. И. Рассадин, Л. Т. Махмутова, Л. Ш. Арсланов сыяктуу окумуштуулардын изилдөөлөрүндө тек гана түрк тилдеринде жалган (өзгөрүлмөлүү) дифтонгдордун бар экендиги белгиленип, алардын келип чыгышындагы айрым тарыхый себептер жөнүндө маалыматтар берилген.

Байыркы дифтонгдор. Түркологиядагы бир катар белгилүү окумуштуулардын пикирине таянсак, байыркы түрк тилинде муун түзгөн элементи созулма же кыска үндүүдөн, экинчи элементи j(i) жарым үндүүсүнөн турган дифтонгдор кездешкен, бирок сейрек колдонулган [2, 66; 3, 24]. Байыркы түрк тилинде -j(i) жарым үндүүсү менен келген дифтонгдор: aj, ej, oj, uj, üj, ij. Мындай дифтонгдор фонетикалык көз караштан алганда эки үндүүнүн айкашы катары каралса, фонематикалык жактан үндүүлөрдүн -j(i) сонанты менен айкашы болуп саналат.

Бул дифтонгдор азыркы түрк тилдерине да мүнөздүү, бирок муун түзүүчү биринчи элементи тигил же бул конкреттүү түрк тилиндеги үндүүлөрдүн өзгөрүшүнө ылайык колдонулат.

aj: бай.т. aj «луна», кырг., алт., хак., тоф., кум., аз., каз., ккалп. aj; тат., баш. a°j. А.Щербактын реконструкциясы боюнча баба тилдеги формасы: *āj «луна, месяц» [4, 194]; бай.т. qajda «где», кырг., алт., кар., каз., кум. qajda, хак. hajda, тат., баш. qa°jda.

ej: бай.т. ejlä- «возделывать, обрабатывать», түркм. ejlä-, кырг., ккал. ийле-; бай.т. kejin «затем, после», кырг., kijin, каз., ккалп., өзб. kejin; бай.т. kejik «олень, лань», кырг. кижик «животные»; чув. kajъk «зверь»; каз. киик; тат. киэк.

oj: бай. т. oj I «яма, углубление», кырг., алт., хак., тув., каз., ног., ккал., кум., кбал., өз. диал. oj, тат. диал., баш., чув. uj «низина, впадина». А.Щербак созулма үндүү менен келишин түпкү форма катары көрсөтөт: *ōj «яма, углубление» [4, 195]; бай. т. ojna- «играть, развлекаться», кырг., алт. ojno-; тат., өзб. uina- «играть», кар., хак., каз., тув. ojna-; бай. т. toj «пир, пиршество», кырг., алт., каз., кум., кбал., тоф., хак. toj; өз. диал. tuj.

öj: бай. т. köj- «гореть», кырг., алт., каз., ккал., ног., уйг., лоб. köj-; бай. уйг., уйг.диал., чаг., лоб., хак. köj-; өзб. kuj-; түрк. göj-; кум. güj-; як. kōj-; уйг.диал. kō. А.Щербактын маалыматына таянсак, байыркы формасы созулма менен келген: kōj- «гореть». Бул формасы якут тилине мүнөздүү: kōj-.

uj: бай.т. ujal- «стыдиться», кырг., алт., кбал., ног., ккал., уз., уйг. ujal-; каз., баш., тат. ūjal-; бал. ūjal-; кум. диал. juwal.

üj: бай.т. üj «дом», кырг., алт., кбал., каз., ног., ккал., өз. диал. üj, тат., баш. ūj; уйг. uj; кар. juw; түркм., түр. диал., өз. диал. öj; караг. ög; түр., аз., ктат. ev; гаг. jev.

ij: бай.т. qij- «срезать, резать (наискось, косо)», кырг., алт., каз., ног., ккал., тат., баш., кум., түрк., гаг. qij-, кум. диал. kij-, хак. hīj-, чув. hāj [5, 203]. А.Щербактын реконструкциясы боюнча байыркы формасы созулма менен келген: *qij- «делать что-либо по краю; срезать наискось» [4, 194]. бай.т. ijin- «тужиться, тяжело дышать», кырг. ijīn- «тужиться».

Байыркы түрк тилине көтөрүңкү дифтонгдор да мүнөздүү. Мындай дифтонгдор басандама дифтонгдорго караганда да өтө сейрек кездешет: jä -бай.т. küjä «моль, жучок-шерстоед», түркм., түрк. диал., кум. güje, түркм. диал. güjä, каз., ног., ккал., алт. küje, кырг. диал., уйг.диал. küjō, саг. kō, хак. kū, кырг. ад. т. күбө, аз., гаг. guvə.

Жогорудагы мисалдар көрсөткөндөй, байыркы түрк тилинде басандама дифтонгдордун муун түзгөн элементи созулма же кыска үндүүдөн турган. Алардын колдонулуш жыштыгы төмөн болгондугун «Байыркы түрк сөздүгүнүн» материалдары да тастыктайт.

Түркологиялык изилдөөлөрдө негедир байыркы дифтонгдор тууралуу дээрлик маалымат берилбейт. Көпчүлүк окумуштуулар мындай айкаштарды дифтонг деп атоодон да качышат. Биздин пикирибизче, муун түзгөн элементи созулма же кыска үндүүдөн, экинчи элементи j(i) жарым үндүүсүнөн турган татаал бирдиктерди дифтонг деп айтууга толук

илимий негиз бар. Анткени, мындай дифтонгдор айрым түрк тилдеринде созулма үндүүгө өтүшүн таяныч аргумент катары караса болот.

Байыркы созулмалардын дифтонгдошуусу. Байыркы созулмалар байыркы түрк жазма эстеликтеринде, азыркы түркмөн, якут, гагауз тилдеринде жана өзбек тилинин Кара-Булак говорунда сакталган. Байыркы созулмалардын рудименттерин жогоруда саналган тилдерден сырткары татар тилинин мишар, түрк тилинин түштүк-батыш анадолу, алтай тилинин кумандин диалектилеринен, тофалар тилинен байкоого болот. Фонемалык касиетке ээ, көбүнчө сөз башында жана сөз ортосунда учурайт, сөз аягында кездешпейт.

Байыркы созулмалардын дифтонгдошуусун дүйнө жүзүндөгү тилдерден, айталы, түрк тилдеринин тарыхынан (*сал. чув.* kōk > k^üek < kväk > kəvak «синий», būr > ruor > pər > pər «лед», *як.* ōt > uot «огонь», kōk > küöh «голубой»), герман тилдеринен (*сал. англ.* tiim > teim > taīm «время», *нем.* hūs > haus «дом») байкоого болот.

Созулмалардын дифтонгдошуусу өзгөчө герман тилдеринде жакшы өнүккөн. Ошол себептен, бул фонетикалык процесс германисттер тарабынан терең изилденген. Германистикада созулмалардын дифтонгдошуусу тууралуу бир нече көз караш калыптанган. Э. Прокош герман тилдеринин материалында дифтонгдордун калыптануу процессин төмөнкүчө түшүндүрөт: “Жогорку көтөрүңкү [i:], [u:], [y:] үндүүлөрү тилдин таңдайга тийишүүсүнүн натыйжасында жасалгандыктан, тил андан да жогору көтөрүлө алган эмес. Күчтүк басым үндүүлөрдүн мындан да созулуп айтылышын шарттап, мунун натыйжасында жеңилдетилген (циркумфлексстик) басым, андан соң дифтонг келип чыккан» [6, 104].

В. М. Жирмунскийдин пикиринде, герман тилдериндеги басым түшкөн муундагы үндүү туруксуздугу менен өзгөчөлөнөт жана өнүгүү тарыхында бир катар шартталбаган ырааттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Ырааттуу өзгөрүү катары белгилүү болгон дифтонгдордун монофтонгдошуу ∞ созулмалардын дифтонгдошуу процессин өөрчүтүүчү себеп катары динамикалык басымды көрсөткөн. Ал төмөнкүчө чечмелейт: “Басым түшкөн созулма үндүүнүн дагы созулуп айтылышынан «артык созулма» пайда болот, эки басымга ээ болуу жана «созулуп айтылган» үндүүлөрдүн элементтердин сапаттык жактан ырааттуу дифференциациясы дифтонгдордун пайда болушуна алып келген: *сал.* ī > í > ij > ei > eī > ai; срвнем. ū > û > uç > ou > ou > au > àu [7, 11].

Ал эми Н. З. Гаджиева түрк тилдериндеги созулма үндүүлөр артикуляциялык жактан кыска үндүүлөргө караганда өзгөчө чыңалуу менен айтылгандыктан, сүйлөө органдарынын чыңалууну жараткан бөлүгүн бошондотуу максатында созулма үндүүлөр дифтонгдошуп кетерин белгилейт [8, 271]. Демек, созулма үндүүлөрдүн дифтонгдошуусунда түрк жана герман тилдерине бирдей мүнөздүү болгон күчтүк басым негизги ролду ойногон. Мындай созулуп айтылуунун натыйжасынан келип чыккан дифтонгдошууга өзгөчө кууш үндүүлөр дуушар болгон.

Орто Азия жана анын чегинен сырткы түрк тилдеринде байыркы созулмалардын ордунда дифтонгдошууну байкоого болот. *Сал. кырг.* bujra «верблюжий жеребец» (*ад.т.* bu:ra), sujur «сурок» (*ад.т.* su:r); *өзб. диал.* пийт «вошь», ийт «собака» [9, 18]; *кып. гов.* нийме (нимэ ордуна), ийш (иш ордуна) [7, 271-272].

Байыркы созулмалардын дифтонгдошуусу А. Щербак боюнча*:

ā	ō	ā̄	ō̄	ū	ī	ū̄	ī̄
ïa	uo	iä	üö	ui	ïi	üi	iï

А.Щербактын пикиринде, баба тилдин айрым диалектилеринде созулмалардын дифтонгдошуусу факультативдик мүнөзгө ээ болсо, айрымдарында мыйзамченемдүү мүнөзгө

ээ болуп, тилдеги фонетикалык процесстерге өз таасирин тийгизген [4, 143]. Анын рудименттерин азыркы түрк тилдеринен да байкоого мүмкүн.

*i: < ij – түп форма (праформа) *i:k «веретено», бай.т. ig/jig [МК III 144], түркм., Р I1415(тел., алт., леб., шор., ккир., кюэр., осм., гаг.) i:k, түркм. диал., саг. i:q, өзб., лоб. ik, түрк. диал. ig, түрк., аз. ij, кырг., ккал., алт. ijik, чув. jeke. Дифтонгдошуу процесси төмөнкүчө жүргөн: *i: < ig < ij.

Түрк тилдеринде созулмалардын дифтонгдошуусу баарында бирдей жүргөн эмес. Айрым түрк тилдеринде кыска үндүүгө өтсө, кээ бир түрк тилдеринде дифтонг аркылуу кыска үндүүгө өткөн.

*i: < ij - түп форма (праформа) *q1:z «девушка, дочь», бай.т. q1z, түркм., түрк. диал., өз.диал. q1:z, түрк. диал. q1uz, халадж. q1'z, q1:z, як. q1:s, кырг., каз., ккал., ног., баш., тат. q1:z, алт., тоф., тув. q1:s, чув. хёр. Чуваш тилинин материалына таянсак, бул процесс төмөнкүчө жүргөн: эск.чув. *хы:р > *хыйр > хир > хёр [5, 192].

*ü: < üj - түп форма (праформа) *kü:s «осень»; бай.т. күз (МЧ20); түркм. gūjz, кызыльский (хак. диал.) kūjz; түрк., түрк. диал., гаг., кум., ккал. gūz; кырг., каз., ног., уйг. küz; чув. кёр. Э. Севортяндын пикирине таянсак, бири-биринен алыс аймакта жайгашкан түркмөн жана хакас тилинин кызыл диалектисинде уңгудагы дифтонгдун бир убакта кездешүүсү анын байыркылыгын тастыктайт [10, 95].

*ü: < üj - түп форма (праформа) *kü:č «сила»; бай.т. күч: täŋri küč bertük üčün так как бог даровал [ему] силу (КТб12); түркм. gūjč; як. kü:s, түрк., түрк. диал. gūč; кырг., уйг., алт. küč; өз., уйг.диал. küč; каз., ног., ккал., өз. диал. küš [10, 96]. Түркмөн (gūjč) жана якут (kü:s) тилдериндеги формалар архетип созулма үндүү менен келгенин калыбына келтирүүгө мүмкүн.

Бирок белгилеп кетүүчү нерсе, дифтонгдошуу бардык түрк тилдеринде универсалдуу мүнөзгө ээ болгон эмес. Азыркы түрк тилдеринин ичинен түркмөн тилинин диалектилеринде, халадж тилинде байыркы созулмалардын дифтонгго өткөн формаларын кезиктирүүгө болот. Мындай дифтонгдор аркылуу тигил же бул түрк тилинде байыркы созулмалардын болгондугун далилдөөгө болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Зиндер Л. Р. Общая фонетика [Текст] / Л. Р. Зиндер. –Л.: Изд. Ленинградского университета, 1960. -336 с.
2. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков [Текст] / М.Рясянен // Пер. А.А.Юлдашева. -М.: Издательство иностранной литературы, 1955. -206 с.
3. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков [Текст] / Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиева. –М.: Наука, 1986. -302 с.
4. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков [Текст] / А. М. Щербак. –Л.: Наука, 1970. -203 с.
5. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «К», «Қ» [Текст] / Составители: Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. –М., 1997.
6. Прокош Э. Сравнительная грамматика германских языков [Текст] / Э. Прокош. –М., 2010. - 384 с.
7. Жирмунский В. М. Общие тенденции фонетического развития германских языков [Текст] / В.М.Жирмунский // Вопросы языкознания, 1965. №1. –С.3-21.

8. Гаджиева Н. З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики [Текст] / Н. З. Гаджиева. –М.: Наука, 1975. -303 с.
9. Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка [Текст] / В. В. Решетов. - Ташкент: Учитель, 1965. -243 с.
10. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д» [Текст] / Э. В. Севортян. –М., 1980. -395 с.

УДК: 659.1:81.38

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-35-43

Мукарапова А.К, Абыкеева А.

Ж.Баласагын атындагы КУУ, чет тилдер кафедрасы, филология илимдеринин кандидаты.
доцент,

Ж.Баласагын атындагы КУУ, чет тилдер кафедрасы, магистрант

Мукарапова А.К, Абыкеева А.

КНУ им. Ж. Баласагына, кафедра иностранных языков, кандидат филологических наук,
доцент,

КНУ им. Ж. Баласагына, кафедра иностранных языков, магистрантка

А.К. Mukarapova, A.Abykееva

KNU Zh. Balasagyna, Department of Foreign Languages, Ph.D. in Philology, Associate Professor,

KNU Zh. Balasagyna, Department of Foreign Languages, master student

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖАРНАМА ТИЛИНИН
СТИЛИСТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА РЕКЛАМЫ В АНГЛИЙСКОМ
И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ
STYLISTIC PECULIARITIES OF ADVERTISING LANGUAGE
IN THE ENGLISH AND KYRGYZ LANGUAGES**

Аннотация: Макалада англис жана кыргыз тилдериндеги жарнама тилинин стилистикалык өзгөчөлүктөрүн салыштырып изилдөө каралган. Теманын актуалдуулугу бүгүнкү күндө жарнаманын керектөө рыногуна, коомдун саясий, маданий турмушуна, тилге жана анын система катары өнүгүшүнө да абдан күчтүү таасирин тийгизип жаткандыгы менен шартталат. Бул изилдөөнүн жаңылыгы англис жана кыргыз тилдериндеги жарнамалардын стилистикалык ыкмаларын изилдөө. Мындан тышкары, Бишкек шаарында колдонулган жарнамалардын көбү талданган.

Аннотация: В статье рассматриваются стилистические особенности языка рекламы в английском и кыргызском языках. Актуальность темы обусловлена тем, что в настоящее время реклама оказывает очень сильное влияние как на потребительский рынок, политическую и культурную жизнь общества, так и на язык и его развитие как системы. Новизна данного исследования заключается в том, что в нем рассмотрены стилистические приемы, используемые в рекламах в английском и кыргызском языках. Более того, в основном проанализированы рекламы, используемые в городе Бишкек.

Annotation: The article deals with the comparative study of stylistic peculiarities of advertising language in the English and Kyrgyz languages. The relevance of the topic is due to the